

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2004 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2004

2

VILNIUS 2005

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2004

2

VILNIUS 2005

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Povilas Januševičius. Visokių atsitikimų sąrašas: 1895–1898. Parengė Vilma Žaltauskaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004, 314 p.

Penktoji serijos *Biliotheca Archivi Lithuanici* knyga skirta unikaliam kunigo Povilo Januševičiaus (1866–1948) rankraščiui – jo studijų metų Sankt Peterburgo imperatoriškojoje Romos katalikų dvasinėje akademijoje (1894–1898) dienoraščiui „Visokių atsitikimų sąrašas. Nū metų 1895 iki [1898] m.“, šiandien saugomam Kauno arkivyskupijos kurijos archyve. Šio naujo serijos tomo tikslas – supažindinti su dar vienu autentišku, šį kartą XIX a. pabaigoje rašytu tekstu, vertingu tiek kalbiniu, tiek istoriniu požiūriais. Ir, suprantama, – atsigręžti į kunigo Povilo Januševičiaus – pedagogo, visuomenininko, net kelių lietuviškų gramatikų autoriaus – asmenybę. Dar daugiau – giliau pažvelgti į to meto dvasininko kultūrinės, politinės nuostatas, vadinaimą viešojo gyvenimo sritį. Kaip galima spręsti iš knygos pratarmėje išsakytų jos parengėjos Vilmos Žaltauskaitės minčių, bene svarbiausia šio iš pirmo žvilgsnio intymaus kasdienybės teksto paviešinimą lėmusi aplinkybė buvo ta, kad „jame atsispindi ne tik individuali, bet ir kolektyvinė patirtis, ne tik autoriaus, bet ir dvasininkijos – socialinės grupės – kultūrinė, socialinė laikysena ir nuostatos“ (p. 9). Iš tikrųjų, kaip teigia V. Žaltauskaitė įvadiniame straipsnyje „Povilas Januševičius. Visokių atsitikimų sąrašas. Nū metų 1895 iki [1898] m.: autorius, rankraštis, parengimo principai“, kunigo P. Januševičiaus studijų Sankt Peterburgo imperatoriškojoje Romos katalikų dvasinėje akademijoje metai sutapo su socialinių, politinių, kultūrinių permainų Lietuvoje epocha ir reikšmingais procesais Katalikų bažnyčioje: dvasininkijos apsisprendimu modernaus lietuvių nacionalizmo atžvilgiu, nauja, aktyvia dvasininkijos laikysena visuomenėje ir nauju savo vaidmens visuomenėje suvokimu. Tačiau šių problemų istoriografijoje P. Januševičiaus pavardė retai tepasitaikydavo. Ir nors anaipol ne išsami P. Januševičiaus *biografija* buvo V. Žaltauskaitės straipsnio (o plačiąja prasme – ir visos knygos) tikslas, tačiau aptariant rankraštį akcentuojami ir kai kurie jos epizodai, taip kompensuojant ir žinių apie patį autorių stygių. Iš tikrųjų rankraštis ne tik suteikia naujų duomenų apie autorių, Sankt Peterburgo katalikų dvasinės akademijos kasdienybę, bet ir savitai atskleidžia XIX a. pabaigos Lietuvos kultūrinį, politinį gyvenimą, teikia

reikšmingos informacijos, padedančios rekonstruoti XIX a. pabaigos Lietuvos dvasininko socialinį portretą, išskirti ypatingus jo bruožus, vertybines nuostatas. P. Januševičiaus dienoraštis vertingas ir tuo, kad leidžia patikrinti istoriografijoje pateikiamus teiginius, o ir apskritai aktualizuoja dienoraščio kaip istorinio šaltinio tyrimus.

Taip trumpai galima įvardyti publikuojamo rankraščio vertę iš istoriko pozicijų. Tačiau, kaip minėta, jis vertingas ir kitu, kalbiniu, požiūriu. Šiam aspektui išryškinti skirtas antrasis (eilės tvarka knygoje jis – pirmasis) – Jurgitos Venckienės straipsnis „Povilo Januševičiaus rašomoji kalba“. Straipsnio autorei itin rūpi P. Januševičiaus, kilusio iš Biržų, ankstyvosios, dar ne visai nuoseklios kalbinės pažiūros, dienoraštyje atsispindintis bendrinės lietuvių kalbos formavimosi procesas, skirtingų jos sampratų varžymasis bei jų kitimas per ketverius to teksto rašymo metus. J. Venckienė smulkiai aptaria publikuojamo rankraščio kalbą (rašybą, fonetiką, morfologiją), analizuoja, kokią įtaką P. Januševičiaus lietuvių kalbos sampratai turėjo kalbininkas Kazimieras Jaunius, dienoraščio autoriaus studijų Žemaičių kunigų seminarijoje metais joje dėstęs lietuvių kalbą. Straipsnio autorė analizuoja ir kitus P. Januševičiaus kalbinius darbus – 1903 ir 1905 m. išleistas lietuvių kalbos gramatikas, parengtas jau jam pačiam dėstant lietuvių kalbą kunigų seminarijoje.

Tačiau didžiausia šios knygos vertybė – paties P. Januševičiaus dienoraščio tekstas. Jis skaitytojams pateikiamas pagal serijos „Bibliotheca Archivi Lithuanici“ leidėjų pasirinktus šaltinių publikavimo principus, kurių esmę sudaro siekis kuo tiksliau perteikti autentišką tekstą. Todėl ir šį kartą skaitytojams pateikiamas P. Januševičiaus dienoraščio perrašas: atskleidžiant visas autoriaus vartotas gramatines formas, skyrybos ypatybes, net padarytus netikslumus, vengiant bet kokios nekomentuotos intervencijos į rankraščio tekstą, išlaikant autentišką teksto struktūrą – puslapio vaizdą, nepakeistas eilutes ir pastraipas. Smalsesniam skaitytojui pridedama ir elektroninė rankraščio kopija. Smulkiai aptariama ir rankraščio išorė, jo autorystės klausimas, datavimas, atsiradimo aplinkybės. Atskirai pristatyti ir perrašo parengimo principai, komentarų rengimo principai. Beje, pastaruosius sudaro kalbinis ir istorinis komentaras. Rengiant istorinius komentarus pasitelkti ne tik šiuolaikiniai tyrinėjimai, bet ir naudotasi ano meto oficialia ir nelegalia spauda, kita literatūra. Rengiant perrašo teksto dalį lenkų kalba konsultavo Krystyna Rutkowska, iš lotynų kalbos vertė Mintautas Čiurinskas. Apskritai išskirtinis šio serijos „Bibliotheca Archivi Lithuanici“ tomo bruožas – nepaprastai plati šaltinių bazė: panaudoti ne tik pagrindinių Lietuvos archyvų ir rankraštyių, bet ir smulkesnių, tokių kaip Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (nors ir „periferiškas“, knygos parengėjai tapo pagrindiniu, nes būtent jame saugomas ir svarbiausias paties P. Januševičiaus archyvinis palikimas), bet ir Biržų krašto muziejaus medžiaga. Plačiai naudoti ir užsienio archyvai – Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge bei Sankt Peterburgo centrinis valstybinis istorijos archyvas.

Knygoje rasime ir preciziškai parengtą įprastą mokslinį knygos aparatą – šaltinių ir literatūros, santrumpų (atskirai – P. Januševičiaus vartotų santrumpų) bei iliustracijų sąrašus, asmenvardžių ir vietovardžių rodykles. Pateiktos ir dvi (abiejų įvedamųjų tekstų) santraukos anglų kalba. Išskirtiniu serijos „Biliotheca Archivi Lithuanici“ tomu šią knygą daro ir jos iliustracinė medžiaga. Knygos parengėja pateikia net 44 iliustracijas, iš kurių didžioji dalis buvo menkai arba visai nežinoma. Iliustracijų šaltiniai labai įvairūs – ne tik pagrindinė jų saugykla – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas, bet ir Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Rusijos valstybės istorijos archyvas. Autorei pavyko sukurti savotišką ano meto lietuvių dvasininkijos portretų galeriją. Jau nekalbant apie įdomius iki šiol nematytus paties P. Januševičiaus ir jo artimųjų portretus. Profesionaliai parengti ir iliustracijų aprašai.

Ši knyga – tai puiki proga atkreipti dėmesį ir į pačią seriją „Biliotheca Archivi Lithuanici“, kuri yra žurnalo „Archivum Lithuanicum“ (žurnalas išeina nuo 1999 m., kartą per metus, 2004 m. buvo išspausdintas jau šeštasis jo tomas) neperiodinis priedas. Serijos tematika tokia kaip ir žurnalo: senųjų tekstų istorija, socialinis kalbos kontekstas, tradicinė filologija. Kaip jau buvo minėta, V. Žaltauskaitės parengta knyga „Povilas Januševičius. Visokių atsitikimų sąrašas: 1895–1898“ – jau penktasis šios serijos tomas. Pirmasis tomas pasirodė 2001 m. ir buvo skirtas prelado Kaliksto Kasakauskio (apie 1792–1866 m.) kalbinių pažiūrų raidai analizuoti. Knygos gale išspausdintas ir priedas – pirmą kartą paskelbtos rankraštinės K. Kasakauskio pastabos apie Motiejaus Valančiaus „Žemaičių vyskupystės“ (1848) kalbą ir kai kuriuos ten minimus faktus. Šią knygą parengė Giedrius Subačius (G. Subačius, „Kalikstas Kasakauskis: lietuvių bendrinės kalbos konjunktūra“, Vilnius, 2001). Antroji, Vaidoto Rimšos parengta knyga, skirta lenkiškų katekizmų rengėjų Jano Maleckio ir Jano Sekluciano veikai (V. Rimša, „Jano Maleckio ir Jano Sekluciano polemika dėl katekizmo kanoninio vertimo“, Vilnius, 2001). Ir šioje knygoje spausdinamas priedas – 1547 m. parašytas traktatas „Defensio verae translationis corporis Catechismi in linguam polonicam“. Trečiąjį, kaip ir pirmąją serijos tomą, parengė G. Subačius („X. D. K. P. S. lietuvių kalbos gramatika: XIX amžiaus pradžia“, parengė G. Subačius, Vilnius, 2002). Knyga skirta pirmajai, apie 1820–1830 m. parašytai žemaitiškai lietuvių kalbos gramatikai, pasirašytai iki šiol neidentifikuoto autoriaus, prisidengusio kriptonimu X. D. K. P. S. Greta dviejų analitinių G. Subačiaus ir Halinos Karaš straipsnių, pirmą kartą buvo paskelbtas ir gramatikos tekstas, net trys jo variantai. Ketvirtoji serijos knyga – tai pagal Volfenbiutelyje (Vokietija) 2003 m. vykusios tarptautinės mokslinės konferencijos „Baltijos šalys kalbiniame Europos Reformacijos kontekste“ pranešimus parengtų straipsnių rinkinys („Das Baltikum im sprachgeschichtlichen Kontext der europäischen Reformation“. Internationales Arbeitssgespräch, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 21.23. Mai 2003, Vilnius, 2005). Straipsnių autoriai – Pietro U. Dini (Pizos universitetas), Ralf-Peter Ritter (Krokuvos Jogailos universitetas), Gertrud Bense (Halės universitetas), Jolanta Gelumbickaitė

(Lietuvių kalbos institutas), Jurgis Pakerys (Vilniaus universitetas), Jost Gippert (Frankfurto prie Maino universitetas), Eugenija Ulčinaitė (Vilniaus universitetas) ir Giedrius Subačius (Čikagos Iliojaus universitetas, Lietuvių kalbos institutas).

Taigi čia pristatoma V. Žaltauskaitės parengta knyga ne tik papildo šios serijos tematiką, bet ir išlaiko griežtus jos autoriams keliamus reikalavimus – ypatingą knygos struktūrą, rankraščių publikavimo nuostatas, mokslinio aparato parengimą. Antra vertus, kaip ir kiekviena šios serijos knyga, turi tik jai būdingų bruožų. Jau buvo minėtas išskirtinis šio tomo dėmesys iliustracinei medžiagai bei itin plati šaltinių bazė. Tačiau bene svarbiausiu specifiniu šio tomo bruožu reikėtų laikyti faktą, kad tai pirmas šios serijos tomas, parengtas ne profesionalaus filologo, bet profesionalaus istoriko. Tai šiai knygai suteikia ypatingo savitumo, bene ryškiausiai atsispindinčio šaltinio komentaruose. V. Žaltauskaitės (beje, tai pirmoji šios tyrinėtojos knyga) parengtame tome jaučiama ne tik ypatinga pagarba senajam tekstui, pačiam šaltiniui, bet ir *kontekstui*, ko dažnai pasigendama panašiuose kalbininkų tekstuose. Taigi ši knyga galėtų tapti sektinu filologų ir istorikų bendradarbiavimo pavyzdžiu.

Pažymėtina ir tai, kad šio serijos „Biliotheca Archivi Lithuanici“ tomo parengimą rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija pagal Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos vartojimo ir ugdymo 1996–2005 m. programą, o knygos leidybą finansavo Lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimo 100-mečio minėjimo komisija. Knygą recenzavo dr. Birutė Kabašinskaitė, dr. Zita Medišauskienė ir prof. habil. dr. Antanas Tyla.

Reda G r i š k a i t ė

Antanas T y l a. **Lietuva prie Vasario 16-osios slenksčio**. Vilnius: Katalikų akademija, 2004. 216 p.

Šiandieninių diskusijų apie pilietinę visuomenę kontekste pažymėtina Antano Tylos studija, sugražinanti į modernios Lietuvos valstybės genezės, ano meto visuomenės brendimo ir visuomeninės pozicijos deklaravimo, požiūrio į Lietuvos valstybingumą, problemas. Turbūt nesuklysimė pasakydami, kad autorius pratęsia pilietiškumo formavimosi tyrimus, tarsi išplečia juos ir diskusiją, pradėtą 1993-aisiais „Lietuvių Atgimimo istorijos studijų“ ketvirtajame tome „Liaudis virsta tauta“, kiek perfrazuodamas: tauta virsta piliečiais. Tyrėjas dėmesį sutelkia ne į oficialias programines nuostatas, pavienių asmenybių pozicijas, bet į visuomenės grupių laikyseną ir pozicijos nepriklausomos Lietuvos valstybės atžvilgiu deklaravimą – tai, kas sunkiau pamatuojama, įvardijama ir fiksuojama faktais, tačiau neabejotinai svarbu naujos valstybės egzistencijai.

Autorius knygos įvade brėžia aiškias paraleles tarp XX a. antrojo dešimtmečio reikšmingų įvykių ir nepriklausomos Lietuvos atkūrimo 1990-aisiais, ragina gilintis į pilietinės raiškos pradžią ir nagrinėti jos sąryšį su vėlesniu laikotarpiu. Knygą sudaro ne tik akademinė studija, bet ir informatyvūs priedai, lentelės, parengta originalių šaltinių publikacija. Tai – savita istoriko darbo virtuvės eksplikacija, atviras demonstravimas, kuo remiantis daromos išvados studijoje. Tačiau tai tikrai ne pagrindinis parengtų publikacijų tikslas. Parengtomis šaltinių publikacijomis siekiama parodyti ano meto Lietuvos įvairių socialinių sluoksnių, gyventojų grupių sąmoningumą, aktyvumą, jų pilietinę raišką.

Autorius studijoje ne kartą atkreipia dėmesį, kad tautos formavimasis į Lietuvos valstybės piliečių visuomenę buvo sudėtingas istorinis procesas, tačiau jis nėra išsamiai tyrinėtas. Ypač akcentuojama, kad stinga plačiųjų tautos sluoksnių pilietinės savimonės raiškos ir kaitos tyrimų (p. 8). Visos Lietuvos gyventojų abiejų lyčių pilietinės savimonės, orientuotos į Lietuvos valstybės kūrimą, brendimas ir raiška 1917–1918 m., jų persiorientavimas į pačių lietuvių sukurtas valstybės institucijas, pasitikėjimo jomis brendimas tyrinėtas nepakankamai (p. 12).

Autorius iškelė tikslą ir siekė atskleisti Lietuvos gyventojų pilietinę raišką, jos formas ir pilietinės savimonės regionines ypatybes sudėtingiausiu nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo laikotarpiu, pereinant iš okupacinio režimo į Lietuvai atstovaujančių politinių institucijų gyvavimą 1917 m. pabaigoje – 1918 m. pabaigoje (p. 5). Autorius klausia ir analizuoja, kaipgi vyko lietuvių tautos ar bent jos dalies persiorientavimas į kuriamą Lietuvos valstybę, jos pirmąsias politines institucijas, kaip brendo šios valstybės pilietis ir formavosi jo pilietiškumas, kaip vyko visuomenės lūžis? Ar tai buvo nuoseklios tautinės politinės savimonės raidos, ar susidariusių konkrečių aplinkybių padarinys, o gal – ir viena, ir kita? (p. 10).

Studijoje dėmesio sulaukė du Lietuvos politinio gyvenimo reiškiniai: Lietuvių konferencija, vykusį Vilniuje 1917 m. rugsėjo 18–23 d. bei Lietuvių konferencijos išrinkta Lietuvos Taryba, kuri nuo 1918 m. liepos 11 d. pavadinta Lietuvos Valstybės Taryba, savo veiklą tapatinusi su lietuvių tautos politiniais siekiais.

Analizuojama kaip Lietuvos nepriklausomybės siekis ilgainiui tapo vis didesnės Lietuvos gyventojų dalies savastimi, kaip jis, autoriaus žodžiais tariant, demokratizavosi. Įvardijami veiksniai, ugde pilietiškumą: spauda, mokyklos, Katalikų Bažnyčia, visuomeninės draugijos ir organizacijos, atsikūrusios okupacijos metais. Neabejotinai galima užčiuopti paraleles tarp socialinio aktyvumo 1905 m., tuo metu besikūrusių įvairaus pobūdžio visuomeninių savanoriškų draugijų, organizacijų ir socialinio aktyvumo 1918-aisiais – atvirai deklaruojamos paramos Lietuvos Tarybai, jos siekiams. Tik trumpas epizodas: 1917 m. buvo svarstytas moterų atstovavimo, o tiksliau – jų nepakvietimo dalyvauti konferencijoje, vėliau Taryboje, klausimas. Lietuvos pilietės rašė kolektyvinius protestus, pareiškimus. Aktyviausiai savo nuomonę šiuo klausimu dėstė tu

Lietuvos regionų gyventojos, kurios jau turėjo visuomeninio darbo patirties, kurios jau anksčiau buvo susibūrusios į visuomenines draugijas, pvz., Lietuvių katalikių moterų draugija, veikusia nuo 1907 m.

Lietuvos Valstybės Tarybos pripažinimas vienintele lietuviams atstovaujanti institucija ir Lietuvos valdžia analizuojamas komentuojant ir nagrinėjant gyventojų rašytus ir Tarybai siūstus politinius pareiškimus, peticijas, prašymus ir skundus. Vertingi ir iliustratyvūs duomenys apie tai pateikiami autoriaus sudarytose lentelėse. Šių dokumentų turinys, jų gausa, masiškumas ir parodo gyventojų pilietiškumo raišką. Prašymuose būta ne tik paramos Tarybai išreiškimų, bet ir savų konkrečių interesų, poreikių įvardijimo, deklaruotas pasiryžimas savo interesus apsaugoti ir ginti, kuriant savivaldą, netgi organizuojant miliciją. Studijoje taip pat įvertinami Tarybos darbai ir jos pripažinimą apsunkeinę veiksniai – okupacinės valdžios priemonės, bolševikinė Tarybos kritika, lenkų politinė bendruomenės pozicija (p. 37–38). Komplikuotą Tarybos situaciją 1918-aisiais ir jos poreikį apie save sutelkti Lietuvos gyventojus, formuoti, įteisinti naujus valstybės simbolius, valstybingumo ženklus atspindi detalai išnagrinėtas neįvykusios Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo šventės epizodas.

Kaip minėta, studijoje dėstomos mintys ir išvalgos papildomos šaltinių publikacija – skelbiami 82 Lietuvos gyventojų pareiškimai Lietuvos Tarybai, kuriuose išsakoma teigiama pozicija Lietuvos valstybingumo klausimu. Dauguma minėtų pareiškimų originalų saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriuje bei Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje, iš periodinių leidinių perspausdinti tie pareiškimai, kurių originalų nepavyko rasti. Taip pat pateikiamas Lietuvos konferencijos dalyvių sąrašas, nurodant jų amžių, kilmę, profesiją, išsilavinimą ir gyvenamąją vietą, atskiras sąrašas Lietuvos konferencijos dalyvių katalikų dvasininkų bei duomenys apie nepriklausomybės paskelbimo šventės Vilniuje numatytus delegatus ir svečius iš miestų, parapijų ir kitų vietovių. Ikonografinė medžiaga iš minėtų rankraštytynų fondų, Lietuvos nacionalinio muziejaus taip pat įdomi ir iškalbinga, prikelti ano meto akimirkas, iliustruojanti buvusius visuomenės lūkesčius.

Knyga – detalus trumpo, bet reikšmingo istorinio laikotarpio tyrimas, išplečiantis ir papildantis problemą keliamais klausimais, nauja medžiaga; pateikiamais šaltiniais palengvinantis būsimų tyrėjų dalį, geranoriškai ir skatinančiai atveriantis naujų klausimų, problemų tyrimų galimybes.

Vilma Ž a l t a u s k a i t ė

Alicija Paczoska. **Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947.** Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003, 424 s.

Pastaraisiais metais Lenkijoje pasirodė keletas darbų, skirtų Lietuvos lenkų XX a. istorijos problematikai¹. 2003 m. šios grupės darbus papildė pagal Alicijos Paczoskos disertaciją parengta monografija „Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947“. Šis darbas tyrinėtojams įdomus keliais aspektais. Visų pirma tai pirmas lenkų autorių tyrimas, skirtas 1944–1947 m. Lietuvos lenkų repatriacijos į Lenkiją procesui atskleisti. Pažymėtina, jog ankstesni Lenkijos tyrinėtojai atskiro darbo minėta problematika nebuvo parengę. Lietuvos lenkų repatriacijos procesas buvo pristatomas kaip integrali repatriacijos iš SSSR dalis. Antra vertus, A. Paczoskos darbas pateikia naujausią Lenkijos tyrinėtojų požiūrį į Lietuvos lenkų XX a. vidurio ir antrosios pusės problematiką.

Knygos pristatymą pradėsime nuo polemikos. Monografijos autorė analizuojamą procesą įvardijo *exodus* (p. 6), *iškeldinimu* (p. 7) ir teigė, jog „evakuacija buvo priverstinė“ (p. 212), išvažiuojantys buvo vadinami „išvartytais iš savo namų“ (p. 259). Nors A. Paczoska pripažino, jog „daug perkeltųjų, ypač evakuacinės akcijos pradiniam etape, savo išvykimą vertino kaip gelbėjimąsi nuo tremties“ (p. 248) ir pažymi, kad „tai, ką jie patyrė, negalima vadinti išvargimu“ (p. 333). Aprašytą procesą ji įvardijo kaip perkėlimą ir evakuaciją (p. 333). Galima suprasti, jog autorė masinį lenkų išsikėlimą vertina kaip priverstinį. Iš dalies galima pritarti autorei, kad lenkų išsikėlimas buvo išprovokuotas. NKGB-NKVD per masinius lenkų pogrindžio dalyvių suėmimus, trėmimus ir kt. akcijas privertė dalį žmonių apsispręsti išvažiuoti į Lenkiją (pirmiausia tai taikytina Vilniaus gyventojams). Tikėtina, kad jeigu pasiturintys asmenys nebūtų išvykę, jie greičiausiai nebūtų išvengę represijų. Tačiau kaimuose ir miesteliuose gyvenę norintys išvykti lenkai susidūrė veikiau su tam tikrais trukdymais nei raginimais išvykti. Lietuvių istoriografijoje A. Paczoskos analizuojamam procesui apibūdinti yra vartojama *repatriacijos* definicija. Nors ji nevisiškai tiksliai apibūdina vykusį procesą, tačiau mes vartosime ją.

Pristatomą monografiją sudaro įvadas, penki skyriai su poskyriais, pabaiga, naudotų šaltinių ir literatūros sąrašas, priedai, priedų, lentelių ir žemėlapių sąrašai. Tokią darbo struktūrą sąlygojo pasirinktas chronologinis problemos atskleidimo principas.

Įvade (p. 5–13) autorė aptarė motyvus, paskatinusius imtis tokio tyrimo, darbo chronologines ribas, panaudotus istoriografinius darbus bei archyvinius šaltinius. Anot autorės, darbe ji siekė parodyti Vilniaus krašto lenkų masinį persikėlimą į Lenkiją kaip

¹ K. B u c h o w s k i, *Polacy w niepodległym państwie litewskim*, Białystok, 1999; M. J a c k i e w i c z, *Polacy na Litwie 1918–2000, Słownik biograficzny*, Warszawa, 2003; A. S r e b r a k o w s k i, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001.

vieną svarbų XX a. lenkų–lietuvių santykių epizodą (p. 6). Monografijoje iš esmės panaudoti tik Lenkijos šaltiniai ir lenkų istorikų darbai. Tokį archyvinės medžiagos ir istoriografinių darbų pasirinkimą sąlygojo lietuvių kalbos barjeras. Kaip rašo pati autorė, „lietuvių kalba išleista literatūra apie Lietuvos lenkų problematiką yra menka ir dėl lietuvių kalbos nemokėjimo Lenkijoje pasiekama siauram skaitytojų ratui“ (p. 9). Šio darbo autorę taip pat reikia skirti prie šios grupės žmonių. Matyt, ši priežastis neleido jai susipažinti su naujausiais lietuvių autorių darbais nagrinėjama tema. Tiesa, autorė pasinaudojo vienu straipsniu lietuvių kalba ir keliais lietuvių autorių darbais lenkų kalba.

Reikia pastebėti, kad A. Paczoska, kalbėdama apie Lietuvos lenkų problematiką, tęsia lenkiškosios istoriografijos tradiciją, ir politiniame kontekste apibūdindama Lietuvą bei čia gyvenusius lenkus vartoja „Rytinių pakraščių“ („Kresų“) sąvoką. Taip pat manytume, jog monografijoje netiksliai vartojamas „Lietuvos Respublikos“ apibūdinimas kalbant apie lenkų repatriaciją į Lenkiją 1944 m. pabaigoje – 1947 m. (p. 105, 135, 142, 144 ir kt.). Nesileisdami į ilgas diskusijas, pažymėsime, jog tuo metu Lietuvos valstybė jau buvo praradusi nepriklausomybę ir buvo sovietų okupuota.

Pirmasis monografijos skyrius (p. 14–64) skirtas apžvelgti lenkų padėčiai Vilniaus krašte Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų gyvenimas atskleidžiamas parodant antilenkišką besikeičiančių valdžių veiklą. Vilniaus kraštas vertinamas kaip kelias okupacijas (tarp jų ir lietuvių) patyrusi Lenkijos teritorija. Lietuvių administracijos veikla, perėmus Vilniaus kraštą, vertinama kaip antilenkiška, kuriamas lietuvių – lenkų persekiotojų stereotipas. Iš poskyrio „Vokiečių okupacijos metais (1941 06 22–1944 07 13)“ ryškėja, jog vokiečių okupacijos metais Vilniaus krašte lietuviai vykdė vos ne savarankišką politiką ir persekiojo lenkus. Autorė pamiršta, kad Lietuva buvo vokiečių okupuota ir negalėjo vykdyti jokios savarankiškos politikos. Šis skyrius parengtas naudojantis iš esmės lenkų istorikų darbais, kurie konfrontuoja su lietuvių šaltiniais ir istoriografija. Jeigu autorė būtų susipažinusi su lietuvių autorių darbais (kurie paremti archyvine medžiaga), būtų sužinojusi, kad antrosios sovietinės okupacijos pradžioje (1944 m. liepos mėn. – 1945 m. gegužės 20 d.) Lietuvoje iš viso buvo suimti ir internuoti 9302 lenkai², o ne apie 50 tūkst. (p. 60).

Taip pat tikrovės neatitinka autorės teiginiai apie repatriacijos po 1947 m. galimybes (p. 63). Ji klaidingai sieja skirtingus reiškinius, nurodydama, jog vadinamosios „antrosios repatriacijos“ metu kai kuriems lenkams pavyko išvažiuoti į Lenkiją, todėl 1948 m. į Rusijos gilumą buvo organizuota eilinė tremtis. Lenkų vadinamoji „antroji repatriacija“ vyko 1956–1959 m. pagal SSSR–LLR sutartį, kurios metu į Lenkiją išvažiavo apie 28 tūkst. suaugusių lenkų³. 1948 m. pavasarį žmonės į Sibirą ištremti ne

² A. B u b n y s, NKGB-NKVD prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pirmoje pusėje, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2, p. 55.

³ *Lietuvos ypatingasis archyvas*, VRM dokumentų skyrius, f. L-3, ap. 3, b. 622–626, 663–667.

todėl, kad norėjo išvažiuoti į Lenkiją, o už rezistencijos rėmimą, antisovietinį nusistatymą ar buvę stambūs ūkininkai.

Antrasis monografijos skyrius (p. 64–122) pavadintas „Teisinės-tarptautinės lenkų iš Rytinių kresų perkėlimo prielaidos“. Tačiau tik vienas iš poskyrių skirtas repatriacinėms sutartims ir jų interpretacijai atskleisti. Pirmuose trijuose šio skyriaus poskyriuose toliau aiškinamas Vilniaus krašto valstybinės priklausomybės tarpukario ir Antrojo pasaulinio karo metais klausimas.

Galima sutikti su autorės teiginiu, kad Lenkijos ir LSSR pusės atstovai skirtingai interpretavo sutartį dėl buvusių Lenkijos piliečių repatriavimo į Lenkiją ir lietuvių iš Lenkijos – į Lietuvą (p. 91). Tačiau jos pavėluotu realizavimu A. Paczoska kaltina lietuvių pusę (p. 94). Autorė nutyli, kad ir Lenkija nebuvo pasiruošusi sutartyje numatytu laiku pradėti repatriacinius darbus. Nepavyko laiku ir sklandžiai suformuoti Lenkijos Respublikos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai Lietuvos SSR aparato. Antai Panevėžio rajonas pavėluotai veikti pradėjo todėl, kad nebuvo atvykę Lenkijos pusės atstovai⁴. Tokia pati situacija buvo Rūdiškių, Šumsko ir Ukmergės rajonuose. Be to, Lenkijos vyriausybė 1944 m. pabaigoje ir 1945 m. pradžioje nebuvo pasirengusi priimti daug žmonių, todėl pristabdė repatriaciją. Tai patvirtina ir Lenkijoje saugoma archyvinė medžiaga, iš kurios matyti, jog Lenkijos vyriausybės vyriausiajam įgaliotiniui LSSR nurodė siųsti į Lenkiją tik specialistus ir asmenis su iškvietimais⁵.

Autorė daug dėmesio (šiose ir kitame knygos skyriuose) skyrė atskirų repatriacinių rajonų steigimui ir darbo pradžiai apibūdinti (p. 93–97). Tačiau ji pateikė netikslus ir prieštaravimus faktus. P. 93 (ir p. 188) pažymėta, jog repatriaciniai rajonai Kaune, Kėdainiuose, Panevėžyje ir Ukmergėje nustojo veikti 1945 m. balandžio 1 d., o trečiajame knygos skyriuje aprašydama atskirų rajonų darbą nurodė, jog Kėdainiuose žmonės registruoti dar 1945 m. balandžio 5 d. (p. 192), Ukmergės rajone pagrindinė registracija truko iki balandžio 10 d. (p. 196). Rūdiškių rajone registracija truko ne nuo 1945 m. kovo 24 d. iki balandžio 7 d. (p. 174). Žmonės registruoti nuo 1945 m. vasario 2 d. Tokių prieštaravimų ir pasikartojimų, matyt, galima buvo išvengti sujungus šį poskyrį su 3-ojo skyriaus pirmuoju poskyriu.

Abejotinas atrodo teiginys, kad prie Lenkijos Respublikos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai įstaigos driekėsi kilometrines eilės (p. 60), kai p. 93 pažymima, kad iki 1945 m. sausio 20 d. Vilniuje (nes tuo metu tik ten buvo registruojami norintys išvykti) užsiregistravo tik 7484 asmenys. Reikėtų pažymėti, jog iš pradžių lenkai vengė

⁴ 1945 m. gegužės 23 d. Panevėžio rajono atstovo Speičio ataskaita už rajono darbą 1945 m. kovo 20 – gegužės 20 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. R-841, ap. 8, b. 209, l. 92.

⁵ 1945 m. sausio 31 d. Lenkijos repatriacinės įstaigos vadovo W. Wolskio laiškas St. Ochotskiui, *Naujųjų aktų archyvas*, f. Lenkijos Respublikos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio LSSR, b. 28, l. 27; T. p. žr.: E. K o ł o d z i e j, *Polityka Rządu RP w Warszawie wobec repatriacji i reemigracji obywateli polskich z ZSRR w latach 1944–1948*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1994, nr 2–3, s. 317–332.

registruotis dėl lenkų pagrindžio organizacijų ir dvasininkų agitacijos prieš repatriaciją ir raginimo neišvykti į Lenkiją, taip pat dėsė, laukdami kaip klostysis įvykiai tarptautinėje arenoje.

Pagrįsdama savo teiginius autorė dažnai rėmėsi subjektyviais šaltiniais (buvusių repatriantų, Lenkijos Respublikos vyriausybės vyriausiojo igaliotinio repatriacijai Lietuvos SSR įstaigos darbuotojų liudijimais). Visame darbe rasime daug tokių pavyzdžių, labai ilgų, kone ištaisai cituojamų liudijimų (p. 132–134, 168–169, 196–198, 283–286).

Trečiajame knygos skyriuje (p. 123–217) aptariamas repatriacijos organizavimas sovietinėje Lietuvoje, sugrįžtama prie repatriacinių rajonų steigimo ir norinčių išvykti asmenų registracijos, daug dėmesio skiriama Lenkijos Respublikos vyriausiojo igaliotinio įstaigos struktūrai ir personalui apibūdinti.

Mūsų supratimu, viena iš svarbių tyrimo problemų – į Lenkiją persikėlusiu asmenų skaičiaus nustatymas. Šiam klausimui autorė skyrė nemažai dėmesio. Jos nuomone, į Lenkiją planinės evakuacijos 1945–1948 m. metu išvyko apie 200 tūkst. žmonių (p. 208), nors faktiškai tokių asmenų buvo daugiau (p. 209). Reikia pastebėti, jog repatriavusių asmenų skaičių autorė perkėlė iš Jano Czerniakiewicziaus monografijos „Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944–1948“. Būtent šis autorius apskaičiavo ir į Lenkijos istoriografiją įvedė daugiau kaip 197 tūkst. iš Lietuvos atvykusių asmenų skaičių. Kiti lenkų autoriai automatiškai pasiremdavo jo skaičiavimais, o A. Paczoska juos pavertė netgi oficialia statistika (p. 207, 209). Ji nebandė kritiškai įvertinti šių duomenų. Minto autoriaus pateikti duomenys neatrodo patikimi bent jau vienu aspektu: jo skaičiavimais iš Lietuvos į Lenkiją išvyko apie 17 tūkst. žydų. Šis skaičius nerealus, nes Lietuvoje iš 1941 m. gyvenusiu 208 tūkst. žydų Antrojo pasaulinio karo pabaigoje buvo likę 5–6 tūkst.⁶ Lietuvos archyvuose šaltiniuose nurodyta, jog iš Lietuvos į Lenkiją išvyko 2284 žydai, iš viso 171 158 žmonės⁷.

A. Paczoska gilinosi ir į kitose Lietuvos apskrityse gyvenusiu lenkų galimybes repatriuoti (p. 188–199). Jos nuomone, „Kauno Lietuvoje“ užsiregistravo 129 tūkst. asmenų (p. 188). Tai nerealus skaičius, nes iš Lietuvos archyvinės medžiagos matyti, kad visoje Lietuvoje, išskyrus Lenkijos okupuotą dalį, užsiregistravo apie 18 500 asmenų⁸.

Šiame skyriuje aptartas ir lietuvių važiavimas į Lenkiją (p. 209). Anot autorės, tai buvo marginalinis reiškinys. Tokį teiginį ji grindė argumentu, esą Lenkijoje nepasireiškė jokia ryškesnė lietuviška veikla. Tačiau reiktų pabrėžti, jog Lenkijoje lietuviai stengėsi greičiau asimiliuotis bijodami nukentėti. Antra vertus, XX a. šeštojo dešimt-

⁶ A. B u b n y s, *The Holocaust in Lithuania: An Outline of the Major States and Their Results, The Vanished World of Lithuanian Jews*, Amsterdam-New York, 2004, p. 218.

⁷ Žinios apie išvykusius į Lenkiją piliečius ir jų paliktą gyvą inventorių, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 27, l. 129.

⁸ Žinios apie asmenis, pareiškusius norą išvykti į Lenkiją, ten pat, l. 128.

mečio antroje pusėje centrinėje ir vakarinėje Lenkijos dalyje pradėjo veikti lietuviški centrai, į kuriuos įsijungė ir repatriantai iš Lietuvos. Lenkijos archyvuose šaltiniuose taip pat yra duomenų, kad lietuvių važiavimas buvo tapęs masišku reiškiniu⁹. Iš dalies su jų važiavimu reikėtų sieti ir LSSR vyriausiojo atstovo repatriacijai įstaigos reikalavimą dokumentais įrodyti turėtą Lenkijos pilietybę ir tautybę.

A. Paczoskos darbe nurodoma, jog Lietuvoje lenkų buvo daugiau kaip 500 tūkst. (p. 189, 212). Tačiau tokių duomenų nepatvirtina lietuviški šaltiniai ir istoriografija. Mūsų skaičiavimais, 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje Lietuvoje gyveno 300 tūkst. lenkų.

Vertindama repatriacijos pasekmes Vilniaus krašto lenkams, autorė teigė, kad lenkai Lietuvoje daugiausiai pasiliko dėl lietuvių pusės formalių trukdymų (apsunkinimų) ir pačių lenkų subjektyvių emocinių priežasčių (p. 214–217). Reikėtų pabrėžti, jog vietinė partinė valdžia ekonominiais sumetimais trukdė repatriacijai. Tačiau LSSR vyriausiasis atstovas repatriacijai Albertas Knyva šalino įvairias kliūtis, trukdančias išvykti, leisdavo repatriuoti pasibaigus išvykimo terminams asmenims, kurie dėl pateisinamų priežasčių negalėjo išvykti ir kt., juo labiau kad repatriacijos procesas Lietuvoje užtruko ilgiau negu Baltarusijoje ar Ukrainoje, nors iš ten išvyko kur kas daugiau asmenų. Reikėtų pažymėti, kad subjektyvios emocinės priežastys turėjo didelę reikšmę lenkų apsisprendimui. Nemažai kaimų ir miestelių lenkų, užsiregistravusių išvykti į Lenkiją, iš tiesų negalvojo repatriuoti.

Ketvirtajame monografijos skyriuje (p. 218–294) aptariamas transporto organizavimas, pasirengimas kelionei ir važiavimo į Lenkiją sąlygos. Galima pritarti autorei, teigiančiai, jog LSSR valdžia turėjo problemų tiekiant reikalingą kiekį vagonų (p. 223). Tačiau faktiškai galutinius transporto tiekimo planus tvirtino SSSR susisiekimo liaudies komisariatas (vėliau – ministerija). Nuo jo priklausė gaunamų vagonų kiekis.

A. Paczoska detalai ir iliustratyviai aprašo lenkų pasirengimą kelionei ir vykimą į pasikrovimo vietas. Tačiau yra netikslių teiginių, pavyzdžiui, teigiama, kad „Celinos Gawrys šeimos daiktus atėmė lietuvių policija“ (p. 237). Pažymėsime, kad tuo metu lietuvių policijos nebuvo, nes Lietuva buvo okupuota, lietuviams teko tik marionetinis vaidmuo.

Paskutiniame penktame skyriuje (p. 295–331) aptariamas įsikūrimas, adaptacija Lenkijoje. Iš Lietuvos atvykę asmenys daugiausia įsikūrė vakarinėje Lenkijos dalyje. Pirmieji metai naujoje vietoje buvo sunkūs, nes labai jautėsi kalbiniai, kultūriniai

⁹ Ištrauka iš 1945 m. lapkričio mėnesio Balstogės vaivados ataskaitos, *Naujųjų aktų archyvas*, f. Generalinis įgaliotinis repatriacijai Varšuvoje, b. 23, l. 22; J. Wołkonowski, pasinaudojęs Lenkijos pagrindžio studijos Londone dokumentais, nurodė, jog lietuvių važiavimas į Lenkiją buvo tapęs tiesiog epidemija; žr.: J. Wołkonowski, ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilniuje, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai. 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 105

skirtumai. Atskiras poskyris skirtas lenkų dvasininkų padėčiai Lenkijoje aptarti (p. 320–324) ir represijoms prieš atvykusius iš Vilniaus krašto apibūdinti (p. 324–331).

Monografijoje pasitaikė netikslumų. Nastazijos Kairiūkštytės straipsnis, kuriuo rėmėsi autorė, paskelbtas leidinyje „Rytų Lietuva“ (Vilnius, 1992), Wołkonowskio vardas yra Jarosławas (p. 8), turėtų būti archivykupas R. Jałbrzychowski (p. 290), A. Knyva buvo antrasis, o ne pirmasis vyriausiasis atstovas (p. 125). Taip pat pasitaikė korektūros klaidų: turėtų būti 171 169 (p. 100), Gregorauskas (p. 128), Žilinskas (p. 168), Mikalauskas (p. 173).

Monografijoje trūksta santrumpų sąrašo. Skaitytojui lieka neaišku, ką reiškė su trumpinimas DOKP (p. 316), OSB (p. 322). Būtų vertinga ir asmenvardžių rodyklė.

Apibendrinant galima teigti, jog autorė repatriacijos iš Lietuvos 1944–1947 m. procesą atskleidė per moralinį-emocinį aspektą, laikydamasi Lenkijos istoriografijoje vyraujančio požiūrio į Lietuvą ir jos gyventojus.

Vitalija S t r a v i n s k i e n ė

* * *

Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos = Lithuanian Ethnology: Studies in Social Anthropology and Ethnology. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003, [t.] 3(12), 204 p.

Žurnalas „Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos“ nuo 2001 m. leidžiamas vietoj tęstinio monografijų ir studijų leidinio „Lietuvos etnologija“. Kartu pasikeitė ir redkolegija. Toks žingsnis kiek nelauktas, juk mokslinių monografijų serija ir mokslinis žurnalas yra skirtingo pobūdžio leidiniai – papildantys vienas kitą. Ar Etnologijos skyrius daugiau nebeleis monografijų?

Dauguma mokslinių žurnalų skliaustuose rašo ankstesnius numerius. Tačiau cituojant leidinį tai sukelia painiavą, matyt, tai senos tradicijos tąsa.

„Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos“ įgyvendina etnologijos paradigmos kaitą. Pastaraisiais metais Lietuvos etnologija, įskaitant monografijų seriją „Lietuvos etnologija“, buvo grynai istorinio pobūdžio, nagrinėjo iš esmės buvusio kaimo kultūrą. Nykstant tyrinėjamam objektui reikėjo pakeisti jo turinį – tai Vakarų Europoje įvyko anksčiau. Etnologijai tai ne pirmą revoliucija: ji dėmesį skirdavo svetimoms tautoms, keistiems papročiams – ar tai būtų Herodotas, Cezaris su savo pastabomis apie keltus, ar pokolumbiniai jūreiviai ir keleiviai. Tolimų tautų pažinimas tapo geografijos dalimi (nemažai duomenų apie Lietuvos etnologiją surinko Rusijos geografijos draugija). Etnologija virto istorijos mokslu dėl to, kad kaime išliko lietu-

vių (ir kitų tautų) kultūra, tuo tarpu mieste lietuviai nutautėjo. Miestai visame pasaulyje vis labiau panašėja. O kaimas geriau išlaikė tradiciją, tad ir tapo nacionaliniu kultūros tyrinėtojų objektu.

Iš šios senos paradigmos kaitos atsirado dviguba vokiška *Völkerkunde* (tolimų tautų etnologija – tokios Lietuvoje nėra) ir *Volkskunde* (savo tautos etnologija). Etnologijoje ši nauja paradigma ją priartino prie sociologijos ir atitolino nuo istorijos.

Su tokiu teiginiu polemizuoja Wolfgangas Kaschuba straipsnyje „Dabarties istorizmas? Praeities konstravimas ir dekonstravimas“ (p. 11–32, išverstas 1996 m. straipsnis), nagrinėdamas europietiškos etnologijos, ypač vokiškosios *Volkskunde*, ir jos kaip istorijos mokslo raidą. Beje, etnologijos terminas skirtingose šalyse vartojamas vis kitais pavadinimais: europietiška etnologija (*Europäische Ethnologie*) Vokietijos, Austrijos ir Šveicarijos universitetuose (kartais dar kultūrinė antropologija, pažintinis kultūros mokslas arba etnologija / *Volkskunde*), socialinė antropologija Anglijoje, kultūrinė antropologija Amerikoje, etnologija Prancūzijoje, europietiška etnologija Skandinavijoje ir etnografija / etnologija Pietų Europos šalyse (<www2.hu-berlin.de/ethno/seiten/studium/profil/index.htm>). W. Kaschuba pateikia vokiškosios *Volkskunde* praeitį ir prasidėjusią naują gyvavimo erą – savikritišką etnologijos istorijos konsolidaciją. W. Kaschubos nuomone, etnologija ir ateityje turėtų būti istorinis kultūros mokslas (p. 12).

Vokietijoje senosios kartos žmonės istorijos dalykus vadina *Volkskunde*, folkloristika, etnografija. Etnografijos ir etnologijos paskirtis XIX a. buvo saugoti kolektyvines tradicijas ir grupuoti jas nacionalinės kilmės ir ateities vizijų požiūriu. Dokumentuodama istorinę tąsą ir autentiškumą, ankstesnioji mokslininkų karta sukonstravo kultūrinės vienovės ir etninio bei nacionalinio bendrumo mitą (p. 13). Senojo stiliaus europietiškoje etnologijoje atsispindi tos istorinių vertybių sistemos, kurios vadinamos pagrindiniais struktūriniais socialinių santykių ir kultūrinių praktikų, t. y. socialinio pripažinimo, pagarbos, teisingumo, teisėtumo principais (p. 14). Po 1945 m. vokiškame *Volkskunde* nyko „kultūrą ir visuomenę“ apibūdinančios paradigmos ir sampratos. W. Kaschubos straipsnyje siūloma dekonstruoti etnologiją kaip tarpdisciplininį mokslą. Iš kitos pusės, jaučiasi autoriaus nostalgija buvusiai etnologijai, kuri ir lėmė kultūros istoriją. Socialinio tapatumo ir moralinio integruotumo antropogeninės idėjos, humanitarinių mokslų diskusijose vadinamos pagrindiniais struktūriniais socialinių santykių ir kultūrinių praktikų principais, be paliovos kilo apibūdinant ikimoderniųjų ir moderniųjų visuomenių kultūras. Tai „klasikinės“ tyrimo sritys, atspindinčios istorinių vertybių sistemas. Tačiau kaip mano autorius, epistemologijos ir metodologijos požiūriu tai liko primityvu, nes buvo afirmatyviosios ir statinės kultūros koncepcijos įrankis ir retai naudotas kritiškai tirti socioistorinius įvykius. Anot W. Kaschubos, „*Volkskunde* / europietiškoji etnologija ilgai stokojo ryšio su naujausiomis socialinių mokslų diskusijomis, aktyviai gvildenusiomis moderniųjų laikų naujosios socializacijos formas“ (p. 14). Manau, kad ryšys tarp europietiškos etnologijos ir

socialinių mokslų buvo, tik jis buvo įvardijamas kitais, ne modernių laikų terminais. W. Kaschubos straipsnio aktualumas išryškėja ne tik modernėjančiame etnologijos, sociokultūrinės antropologijos moksle, bet ir *Europietiškos etnologijos instituto gyvenime*, kuriame dirba profesorius. 2003–2004 m. semestre studentai turėjo parašyti kolokviumą tema „Europietiškos etnologijos absolventų profesijos įsigijimo keliai ir tyrinėjimai“. Darbo grupės iškėlė sau klausimus: kas yra europietiška etnologija?, kodėl europietiška etnologija?; ir iš skirtingų perspektyvų diskutavo bei nagrinėjo. Vieni tyrinėjo motyvaciją, kodėl studijuoja europietišką etnologiją, kiti bandė aiškintis įsidarbinimo firmose kelius, pristatant savo kaip etnologo specialybę. Pasirodė, kad dažniausiai tarnautojai etnologo profesijos nežino (*Schließlich wissen die meisten Arbeitgeber nicht, was ein Ethnologe ist!*). Patrickas Baltzeris, baigęs etnologines studijas ir pradėjęs ieškoti darbo, pastebėjo savo kaip etnologo beviltiškumą ir nereikalingumą. Tik po dvejų metų įvairaus profilio darbo jis gavo mokslininko vietą Brandenburgo muziejuje. Etnologines studijas ir darbo paieškas po jų P. Baltzeris apibūdino kaip „Rites de Passage“ (<www2.hu-berlin.de/ethno/seiten/studium/bup/suchbew.htm>). Reikėtų pridurti, kad šalia naujos etnologijos atsirado kita nauja disciplina – istorinė antropologija (*Historische Anthropologie*), paveldėjusi klasikinę etnologiją. Nagrinėjant mikroistoriją, kasdienišką gyvenimą kaimuose ir miestuose bei skirtingas biografijas, ši disciplina yra daug arčiau istorijos nei *Europäische Ethnologie*.

Irma Šidiškienė, atstovaujanti tradicinei etnologijai, rašo apie simbolinius veiksmus XIX a. antrosios pusės – XX a. pirmosios pusės lietuvių vestuvių apeigose (p. 33–60). Ji kartografiškai bando pateikti kultūrinių reikšmių pokyčius vestuviniuose ritualuose. Kai kuriose apeigose simboliniai veiksmai nyko, kitose plito naujoviški elementai. Straipsnio pradžioje autorė daug vietos skiria sąvokos *ritualas–apeiga* išaiškinimui, pasirinkdama nuostatą, jog *apeiga* yra lietuviškas *ritualo* atitikmuo. I. Šidiškienė pristato apeigų ir ritualo teorijas, pasiremama E. Tylor, W. Turner ir J. G. Frazer, A. van Gennep teorijomis bei idėjomis. Aprašo lietuvių vestuvių apeigų tyrinėjimus, apžvelgdama J. Baldausko–Baldžiaus, P. Dundulienės, I. Čepienės, A. Vyšniauskaitės darbus, teigdama, kad „apskritai lietuvių vestuvių tyrinėjimai yra pakankamai išsamūs, nors ir stokojama apeigų kaitos analizės“ (p. 38). Straipsnyje išsamiai apibūdinti kartografiniai šaltiniai, kuriais naudodamasi ji nustatė arealinę koreliaciją. Simbolinius lietuvių vestuvių veiksmus I. Šidiškienė suklasifikavo į atskirus vestuvių apeigų segmentus: 1) nuotakos (jaunųjų) statuso pakeitimas; 2) vestuvinių grupių kontaktai; 3) vestuvinių „statusų“ pasikeitimas. Šie sudaro atskirus pagrindinius simbolinius veiksmus, sugrupuotus pagal paskirtį. Simbolinių veiksmų prasmę padeda suprasti kompleksinės sąsajos, atskleidžiančios vestuvių kultūrinės raidos modifikaciją.

Prancūzų antropologės Carole Lemée-Gonçalves straipsnyje (p. 61–77, išverstas 2002 m. tekstas) koncentruojamasi į atskirų žmonių grupių išgyvenimus, analizuojant socialines atmainas. Dvejus metus autorė Vilniuje domėjosi atminties perdavimo bū-

dais, įvairiai pasireiškiančiais tarp Europos gyventojų. Žodinę atmintį pirmosios kartos nariai perduoda tik trečiosios kartos nariams, t. y. „peršokdami“ per kartą, kai viena karta perteikia kitai kartai per dėdės / tetos ir sūnėno / dukterėčios ryšius ne tik vertikalaus pobūdžio perdavimais, bet ir „įstrižo“. Tokie perdavimai padeda atnaujinti savo „sąsajas su ankstesnių kartų socialine istorija ir drauge su visa tuo, kas susiję su jų kultūra, ir tokiu būdu tęsti socialinį darbą, aktyviai padedantį metų metais išsaugoti jų kolektyvinį identitetą“ (p. 68). Kultūrinio tapatumo konstravimas susijęs su dviem atminties registras: autobiografinė ir istorinė–semantinė atmintimis. Autorė įveda terminą „atnaujintas atminties įtvirtinimas“, kuriuo įvardija saviidentifikaciją kaip sąmoningą savo vietos nustatymą sociokultūrinėmis šiandienos aplinkybėmis, išsaugant atmintyje ilgą savo grupės istorijos tarpsnį. Nuolatinį kultūrinį homogeniškumą sudaro per autobiografinius ir biografinius įvykius pereinanti endogeninė socialinė įvairovė ir grynai žmogiška dimensija. Perdavimų sandūros papildo antropologijos ir apskritai socialinių mokslų sampratą, išsaugant identitetą ir kultūrinę raišką vis atnaujinant visose kartose. C. Lemée-Gonçalves labai įtikinamai iliustruoja perdavimo transformacijas, peršokant per kartą, pabrėždama, kad labiausiai, giliausiai atminties registrą išsaugo žmonės, išgyvenę genocidus, etnocidus, kurie buvo visuotinai pasmerkti politinėms ir kultūrinėms represijomis bei kitoms prievartoms, patekę į migracijos srautus, privertusius juos patirti savitų kultūrinių saviraiškų teritorinį išsiskaidymą ir jų narių fizinį nutolinimą.

Galima pridurti, kad atminties išsaugojimas dažniausiai pasireiškia įsijungus baimės būsenai, kuri žmogaus sąmonėje palieka giliai įsirežusius vingius, tuo pačiu užblokuodama bet kokį kalbėjimo meną, juo labiau pasakojimą. Visa tai atgaminama atsipalaidavus, tam tikrame ramiame gyvenimo tarpsnyje, kurį moterys patiria per vaikus, t. y. savo vaiko gimimo ar vaikaičių prižiūrėjimo metu. Ramybės būsenoje žmonės patiria pasitikėjimą, todėl atsigamina baimės jausmo užblokuotas tarpas, įvardijamas saviidentifikacija.

Kristina Šliavaitė straipsnyje „Tarp rizikos ir saugumo: požiūriai į atominę jėgą ir bedarbystės grėsmę Visagine“ (p. 79–112) analizuoja socialinius pavojus įžvelgiančių Visagino gyventojų požiūrį į Ignalinos atominės elektrinės uždarymą ir bedarbystės problemą. Tai socialinio pobūdžio tyrinėjimas, kuris prieš kelis metus būtų spausdinamas tik socialinių mokslų žurnale. Čia galima įžvelgti pasikeitusį etnologijos statusą, perėjusį į socialinės antropologijos erdvę. Straipsnyje autorė remiasi 2000–2002 m. antropologinių lauko tyrimų metu Visagine surinkta empirine medžiaga. Keliami klausimai: ką vietiniai žmonės vadina rizika, pavojumi? Ką rizikos, pavojaus konstravimas mums sako apie pačią bendruomenę? K. Šliavaitė, apibendrindama empirinę medžiagą, teigia, kad skirtingi žmonės susirūpinę skirtingais pavojais. Dauguma pateikėjų, tiek dirbančių pačioje IAE, tiek gyvenančių mieste, atominę galią ir IAE laiko iš esmės nepavojinga ir nekeliančia grėsmės vietos gyventojams. Tačiau kai kurie duomenys

rodo psichologinį diskomfortą, kylantį dėl galimų radiacijos pasekmių. Aptardama bedarbystės grėsmę Visagine, autorė pateikia dirbančiųjų ir nedirbančiųjų IAE nuomones. IAE darbuotojai bedarbystę įvardijo kaip aštriausią problemą tiek dabar, tiek uždarius elektrinę. Bedarbystė pripažįstama visuotine miesto mirtimi, daug realesniu pavojumi, nei IAE grėsmė sveikatai ir aplinkai. Finansiškai nepriklausantys nuo elektrinės teigė, kad jų verslas nepasmerktas žlugti. K. Šliavaitė pateikia išvadą, kad miesto gyventojai yra glaudžiai susiję su Visagino miesto istorija. Pateikėjų pasakojimai apie heroišką laikotarpį statant miestą ir IAE leidžia išvelgti archetipinio mito apie IAE kūrimą, perduodamą iš kartos į kartą. Galime prognozuoti, kad ir uždarius IAE ar daugumai žmonių palikus miestą, liks didžio miesto istorija – bent joje dalyvavusiems.

Vida Savoniakaitė iškelia multimedijos svarbą ir perspektyvas etnologijai straipsnyje „Multimedija: antropologės požiūris“ (p. 113–128). Autorė tiksliai pastebi, kad informacinės technologijos kalba paskelbtomis publikacijomis apie Lietuvos kultūros istoriją domisi JAV lietuviai, antroji ar trečioji kartos, gimusios svetur, taip pat kitų kraštų žmonės, ieškantys naujų ekonominių partnerių, rinkų. Tuo tarpu Lietuvoje kultūros istorijos, audimo tradicijos darbais domėjosi maža dalis lietuvių. V. Savoniakaitės išvada: multimedijos publikacijos parodė ne tik multimedijos technologijų galimybę perduoti tradicinės kultūros elementus, bet ir perimti juos, kurdamos naujus dalykus, naujus ekonominius ryšius, naujus kontaktus. Nauji ryšiai padės įvairiapusiškiau pažinti kultūros istoriją.

Multimedijos technologijos socialinei antropologijai atveria nepaprastai plačius kelius. Pirmiausia tampa gan paprasta bendrauti su kitų šalių antropologais. Kartu dirbti ragina W. Kaschubos paskatinti europietiškos etnologijos absolventai. Šiame žurnale diskusijos medžiaga „Tekstas kaip šaltinis: tyrinėjimų aspektai ir tyrinėjimų praktika“ (vadovė A. Čepaitienė) galėtų būti pateikta internete. Tai leistų aktyviau reaguoti į išsakytas mintis, skaitytojai susidarytų nuomonę apie kultūros istorijai svarbius dalykus. Apskritai turbūt artėja laikas, kai socialinei antropologijai reikėtų ir internetinio žurnalo. Reikia pripažinti, kad humanitarų, neišskiriant etnologų, darbus skaito mažai žmonių, jau nekalbant apie plačią visuomenę. Kaip ir pažymėjo Vida Savoniakaitė, internete kultūros istorija domisi labai mažai lietuvių, o iš kitų šalių buvo stebimas didžiulis susidomėjimas.

Žurnalo numerį užbaigia diskusijos, recenzijos ir anotacijos. Užsieniečių straipsniai – tik verstiniai tekstai. Be abejo, jie įdomūs, bet ar jie tiek reikšmingi, kad juos reikia perspausdinti? Ar redkolegija negauna pakankamai originalių mokslo darbų? Juk tokia perspausdinimo politika tik pabrėžiamas provincialumas, kurio siekiama išvengti. Bent taip suprantu anglišką žurnalo pavadinimą.

Daiva Š e š k a u s k a i t ė

Leonas M u l e v i č i u s. **Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje**. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003. 504 p.

Leonas Mulevičius 75 metų sukakties proga pagerbiamas solidžiai, gražiai išleista knyga. Deja, jubiliasas tos pagarbos nebesulaukė – mirė 1993 m. Knygą sudarė, įvadą (p. 9–22) ir santrauką (anglų bei rusų kalbomis; p. 448–464) parašė Vytautas Merkys – artimas kolega, draugas, gyvai pristatęs mokslininką. Atliktas kruopštus darbas surenkant į vieną tomą L. Mulevičiaus straipsnius, studijas, nes jie skelbti Sovietų Sąjungos leidiniuose, kurie dabar sunkiai prieinami. Be to, kaip rašo V. Merkys, „juntama tendencija juos ignoruoti ir netgi, prisimenant vieną Hegelio posakį, išpilti lauk drauge su nuvertėjusia sovietine historiografija“ (p. 20). Straipsniai vienas kitą papildo, įvedami vis kiti anuometiniai pavadinimai (juk terminologija skiriasi nuo dabar įsivyravusios žemėtvarkoje). Labai vertingos rodyklės (asmenvardžių, vietovardžių, dalykų, sud. R. Strazdūnaitė; p. 461–503) – galima rasti termino paaiškinimą. Knyga naudinga ne tik istorikams, bet ir kalbininkams, turint omenyje minėtą terminiją bei vietovardžius. Etnologui knyga suteikia žinių apie XIX a. valstiečių paprotinę teisę, jų ūkį, gyvenimą, dvarus. Iš 1825 m. aprašymų sužinome, kad Upytės aps., Vabalninko sen., kiekvienas ūkininkas, be gyvenamojo namo, turėjo po 2–3 svirnius, 4–8 tvartus, 2–3 daržines, jaują, trobą samdomajam darbininkui (p. 203). Lietuvoje vystantys agroturizmas knygoje gali rasti įdomių detalių apie vietinę istoriją, tam labai paranki ir vietovardžių rodyklė.

Knygoje publikuojami darbai parašyti daugiau kaip per 20 metų (1968–1991). Vieningoje studijoje atskleista apie 50 metų trukusi Lietuvos agrarinės istorijos atkarpa – nuo XIX a. vidurio ligi 1905 m. revoliucijos ir tam tikrais atvejais ligi Lietuvos Respublikos susikūrimo. Diskusija apie žemės matavimo vienetus (p. 36–54) siekia ir senesnius laikus, XV a. dokumentus.

Straipsnyje apie Rusijos draugijos Šiaurės vakarų skyriaus 1872–1874 m. darbą (p. 23–35) aptariama, kokią vertingą medžiagą ji surinkusi „apie žemės ūkį, ypač apie valstiečius Lietuvoje, Baltarusijoje, nedidelėje Latvijos dalyje. Ji atspindi ūkio padėtį XIX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntojo dešimtmečio pradžioje“. Autoriaus pastaba, kad žemės ūkio aprašymus, kaip unikalius istorijos šaltinius, reikėtų paskelbti, be jau publikuotų (Dieveniškės, Rimšės), dar įgyvendintinas projektas. Galbūt pravartu būtų visą Šiaurės vakarų skyriaus surinktą medžiagą paskelbti internete.

Straipsnyje „Žemės ploto matai: valakas, margas“ (p. 36–54) L. Mulevičius pateikia valstiečių žemėnaudos, skirtinių sklypų matavimo duomenis, kuriuos apskaičiavęs, gavo žemės ploto matus: lietuviškas valakas – 21 ha 36 a, margas – 71 a, virvė – 2 a, rykštė ~ 23 m, uolektis ~ 0,43 m. Šiek tiek nepagrįstai atrodo daugybė skaičių po kablelio, pvz., lietuviškas margas = 7122,645495 m² (54). Toks tikslumas nerealus, kadangi kalbama ne apie matematiką, bet apie konkretų sklypą ir jo išmatavimą. Vargu ar pavykdavo išmatuoti tiksliau negu metro tikslumu. Dabartinė Lietuvos žemėtvarka žemę matuoja decimetro tikslumu, ploto paklaida – apie 20 m² vienam hektarui. Tiesioginėms ES

išmokoms žemdirbiai plotą pateikia aro tikslumu. Tad toks neva tikslus skaičių pateikimas yra nepagrįstas ir klaidinantis. Tiksliau būtų svarstyti matavimo procedūrą – pvz., labai naudinga informacija, kad matuodavo grandine, nes virvė nuo drėgmės susitraukia (p. 50).

Žemės plotas buvo matuojamas valakais, o audinys buvo apskaičiuojamas valakčiais. Trivalaktis – audinio mato vienetas. Ištekėdama jaunoji teikdavo dovanas, dažniausiai stuomenis, piršliui, anytai, šešurui ir kt. Stuomuo, trivalaktis – tai apie 4 m drobės gabalas, matuojamas tris kartus apvyniojant aplink galvą (Kučinskienė, gyv. Šilėnuose, Kauno raj., 2005).

Atskirame skyriuje „Baudžios panaikinimo įgyvendinimas“ aptariami baudžios panaikinimo įstatymai, lietuvių kalba 1861, 1862 ir 1864 m. išleisti atskirais leidiniais, jų išleidimo priežastys ir aplinkybės. Autorius nuodugniai aprašė įstatymų vertėjų – Petkevičiaus ir V. Aramavičiaus, biografijas. Šiame skyriuje nemažai buitinių detalių, praplečiančių įstatymų nagrinėjimo sferą. Po 1863 m. sukilimo lietuvių kalba buvo išstumta iš valsčių raštinių. Taikos tarpininkai nemokėjo lietuvių kalbos ir draudė lietuviškai kalbėti. Švenčionių apylinkėje taikos tarpininkas septynioms dienoms areštavo tris valstiečius už tai, kad jie jo akivaizdoje kalbėjo lietuviškai (p. 71). Taip pat etnologiniams tyrinėjimams svarbi pastaba, kad dar XIX a. krikšto tėvų buvo kviečiama daugiau nei viena pora. Aprašydamas baudžios panaikinimo įstatymų vertėjo V. Aramavičiaus krikštą, L. Mulevičius rašo: „1816 m. spalio 26 d. Salamiesčio klebonijoje A. Aramavičius, dalyvaujant penkioms poroms krikšto tėvų, pakrikštijo savo sūnų Viktorą Julijoną“ (p. 80).

Knygoje sužinome apie baudžios panaikinimo Lietuvoje ypatumus ir apie Lietuvos žemėnaudos ploto pasikeitimą vykdant 1861 m. reformą. Nagrinėjama valstiečių padėtis po reformos, atsispindėjusi agrarinuose santykiuose, didesnį dėmesį kreipiant jos įgyvendinimui Vilniaus ir Kauno gubernijose. Aptariamos valstiečių teisės, naudojant žemę iki reformos, dvarininkų žemėvaldos teisės, reformos įgyvendinimas valstiečių nenaudai po reformos. Į D. Richterio tyrimų išvadą, kad Lietuvos bei kitų Vakarų gubernijų valstiečiai gavo žemės daugiau, nei jos turėjo reformos išvakarėse, autorius siūlo žiūrėti atsargiai, nes lyginti nuostatiniai raštai ir išpirkimo aktai. Tuo tarpu nuostatiniai raštai dažniausiai neatspindėjo tikrosios valstiečių žemėnaudos (p. 90). Skiriant valstiečiams sklypus, žemė nuo jų buvo atrėžiama, t. y. gaudami žemės, valstiečiai kartu jos netekdavo (p. 91). Įdomus faktas, kaip dvarininkai gudriai sugebėdavo valstiečius apgauti juos „išlaisvindami“, įrašydami miestiečiais arba neįrašydami žemės į nuostatinius raštus. Inventoriuose ir nuostatiniuose raštuose bendras valstiečių žemės kiekis buvo nustatomas sudėjus kieminių sklypų plotą, o išpirkimo aktuose buvo žymimos ganyklos ir žemės ūkiui netinkama žemė, t. y. pelkės, daubos, smėlynai, kapinės, keliai, ežerai ir upės. Grafiui Tyzenhauzenui dingstimi užginčyti valstiečių teisę į ganyklas Rokiškio dvare Zarasų aps. tapo tai, kad 1853 m. pervedus valstiečius į činšą, dvarininkas pareikalavo mokėti duoklę šienų – po 40 svarų nuo kiemo (p. 102). Panaikinus pagalvės mokesį (1883–1887), mokesčiai Lietuvoje nebuvo susieti tik su žeme. Pasiturintys valstiečiai, pasisavindami dalį bendruomenės lėšų, sugebėjo susidaryti palankias sąlygas savo ūkinei padėčiai stiprinti. Paste-

bėtina, kad į dabartinę mokesčių diskusiją vėl grįžta *pagalvės mokesčio* terminas. Dėl 1863 m. sukilimo, vykdant reformą, valstiečių žemėnauda nebuvo smarkiai apribota, išperkamieji mokesčiai iš esmės buvo mažesni už nuomos mokesį (p. 94).

Knygoje gvildinama savavališko miško kirtimo XIX a. tema, kuri „populiari“ ir šiais laikais, skiriasi tik metai ir pobūdis. XXI a. žmonės dažniausiai savavališkai miškus kerta dėl pinigų. XIX a., vykdant agrarines reformas, valstiečiams beveik nebuvo skirta miško. Nuo 1861 m. jie nebuvo aprūpinami statybinėmis medžiagomis. Nuo 1870 m. visi valstiečiai negaudavo kuro. Kadangi kuro ir statybinių medžiagų labai trūko, padažnėjo savavališkas naudojimas mišku. Išaiškinus kirtimus, iš valstiečių buvo atimtinėjama nukirsta miško mediena, vežimai, arkliai, pakinktai, pjūklai, kirviai, sėrmėgos ir kt. Valstiečiai buvo baudžiami už liepų, žilvičių ir ievų karnų lupimą vyžoms, šakelių pjovimą vantoms, samanų rinkimą ir t. t. Vietos valdžia kasmet Lietuvoje užfiksuodavo po keletą šimtų įvykių. Daugiausia jų buvo Žemaitijoje, antroje vietoje Suvalkija, ypač Marijampolės apskrityje [domi L. Mulevičiaus pastaba, kad Žemaitijoje valstiečiai feodalizmo laikotarpiu buvo ne taip prispausti dvaro valdžios, jie išsaugojo kaimo kaip bendruomenės savarankiškumą ir sugebėjo organizuotai priešintis (p. 148). Dvarininkams įstatymai buvo palankūs. Švenčionių aps. Inketrių dvaro valstiečiai skundėsi, kad dvarininkas iškirto servitutinį mišką, žemę išarė ir pastatė trobą. 1890 m. taikos tarpininkų surinkti duomenys skelbia, kad Vilniaus gubernijoje 202 dvaruose buvo iškirstas visas servitutinis miškas – 17288,7 deš. bendro ploto. Taip pat dar dešimtyje dvarų, kurių išpirkimo dokumentuose servitutų plotas nebuvo pažymėtas. Dauguma miškų iškirsti 1888 m. balandžio 4 d. miško apsaugos įstatymo, draudžiančio ganyti kirtimuose ir jaunuolynuose, neturinčiuose 15 metų (p. 160), išleidimo išvakarėse.

Apie 1930–1940 m. vienas girininkas leisdavo išsikirsti mišką „tyliai“. Tik reikėjo medžius išrauti ar iškasti su šaknimis, kad nebūtų žymės. Taip žmonės „kirsdavosi“ naktį (Kučinskienė, Šilėnai; užrašė D. Šeškauskaitė).

Intriguojantis straipsnis apie valstiečių judėjimus Lietuvoje 1864–1904 m., iš kurio aiškėja, kad valdžia ir dvarininkai baiminosi valstiečių bruzdėjimų ir buvo priversti daryti nuolaidas. Valstiečiai užkirto kelią dvarininkų sumanymui smarkiai apriboti jų žemėnaudą dar tada, kai buvo sudarinėjami nuostatiniai raštai. Valstiečiai ilgą laiką naudojosi naudmenomis (mišku, ganyklomis), kurių jiems nepavyko pasilikti sau, nors dėl to buvo sulėtintas reformos įgyvendinimas. Tik atkakliai kovodami laisvieji žmonės tapo žemės savininkais (p. 444).

Knygą norėjęsi rekomenduoti ne tik mokslininkams, bet ir tiems, kurie domisi kaimo vystymusi. 1861 m. žemės reformos palyginimas su posovietine žemės reforma – būtų daug paralelių atskleidžianti studija. Bet istorija dar neparašyta.

Knygoje pasigedau valstiečių gyvenimo, dvarų nuotraukų, brėžinių ar piešinių, kurie itin pagyvintų knygą. Visa tai, tikėtina, bus pateikta antroje L. Mulevičiaus knygoje.

Daiva Š e š k a u s k a i t ė

Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla. Sudarė Antanas Tyla. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004, 394 p.

Kiekviena knyga turi savą istoriją. Ši knyga, nors jos pavadinimas toks pats kaip ir daugiau nei prieš trisdešimt metų išleistos („Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla“, spaudai parengė Antanas Tyla, Vilnius, 1973), nėra pastarosios pakartojimas, savo struktūra, moksliniu aparatu ji orientuota ir istorijos tyrėjui, ir neabejingam istorijai piliečiui. Dabar skelbiamas ne tik unikalus šaltinis, bet taip pat pateikiama dokumento faksimilės kopija, vertimas į lietuvių kalbą (iš rusų kalbos išvertė Tamara Bairašauskaitė). Su dokumentu išsamiai supažindina prof. Antano Tylos įvadinis straipsnis, kuriame atskleidžiama lietuvių spaudos draudimo panaikinimo bylos genezė, šio klausimo raida XIX a. antrojoje pusėje, komentuojama ir įvertinama valdžios politika, centrinės valdžios ir vietinės administracijos pozicijos dėl spaudos draudimo.

Knygoje skelbiamas ir analizuojamas Rusijos vidaus reikalų ministerijoje parengtas ir Ministrų komitetui pateiktas svarstyti raštas „Lietuviškų-žemaitiškų leidinių rašmenų klausimu“. Komiteto posėdis, kuriame svarstytas lietuvių spaudos klausimas, įvyko 1904 m. balandžio 13 d. Jame buvo nutarta panaikinti visus apribojimus lietuvių spaudai lotyniškais ir kitokiais rašmenimis.

Sudarytojas minėtą dokumentą įvertina kaip atspindintį Rusijos imperijos valdžios ir vietinės administracijos strategiją ir veiklos būdus lietuviams surusinti, taip pat parodantį represijų kryptis, represijas prieš lietuvių kalbą, spaudą lotyniškais ir gotiškais rašmenimis, kultūrą, lietuvių tautos pasipriešinimą ir lietuvių spaudos draudimo panaikinimo svarstymą aukščiausiose imperijos valdžios ir vietinės administracijos instancijose XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje. Pasipriešinimas spaudos draudimui vertinamas kaip masiškiausias, turėjęs savitą struktūrą: inteligentiją, kuri rengė uždraustus leidinius, Mažojoje Lietuvoje veikusios spaustuvės, leidusios lietuviškus spaudinius (per spaudos draudimo laikotarpį Mažojoje Lietuvoje buvo išleista apie 5,5 milijono lietuviškų leidinių), ir knygnešius, platinusius leidinius.

Teigiama, kad lietuviškos spaudos uždraudimas ir jos leidyba užsienyje bei platiniamas Lietuvoje atėmė iš valdžios politinio orientavimo kontrolės svertus, brandino priešišką rusifikacijai ir imperijai lietuvių visuomenę ir imperijos administraciją vertė ieškoti naujų savo tikslų realizavimo būdų.

Vilma Ž a l t a u s k a i t ė